

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 9

КОЖУХАР О.І.,
доцент, кандидат
історичних наук

ОСНОВНІ ЕТАПИ ІНТЕГРАЦІЇ КРАЇН БАЛТІЇ ДО ЄС **(1991 – 2004 рр.)**

Європейський Союз являє собою одне з найбільших політичних об'єднань країн у світі. Геополітичні зміни в кінці 80-х на початку 90-х рр. ХХ ст. поставили постсоціалістичні країни Центральної і Східної Європи перед необхідністю вибору свого власного зовнішньо – і внутрішньополітичного шляху розвитку. Одним із таких орієнтирів став Європейський Союз. Країни Балтії – Латвія, Литва та Естонія відразу заявили про свою чітку прозахідну орієнтацію, а головною ціллю їх зовнішньої політики стала інтеграція до Європейського Союзу. В свою чергу, в ЄС протягом всієї його історії паралельно відбувалися два процеси: поглиблення інтеграції і розширення шляхом прийняття нових членів. П'яте розширення ЄС охопило відносно відсталі країни, більше того – колишні соціалістичні країни, в т.ч. Латвію, Литву та Естонію, які знаходилися в процесі системної трансформації. Тому дослідження інтеграції країн Балтії до Європейського Союзу є досить актуальним. Радянські республіки, з якими Україну об'єднує спільне минуле, змогли за дуже короткий термін подолати труднощі перехідного періоду, провести реформування політичної системи, економіки, соціальної сфери і вступити до ЄС. Вивчення пройденого євроінтеграційного шляху цих трьох держав має практичне значення для України.

Метою статті є аналіз основних етапів, механізмів, засад і особливостей євроінтеграційної політики країн Балтії.

У вітчизняній історіографії власне історичний хід інтеграції країн Балтії до Європейського Союзу майже не знайшов відображення у комплексних дослідженнях. Виняток складають роботи Д.А.Аракелян [1], В.М.Завадського [6,7,8,9], М.Сидорук [15] та ін. Серед них виділяються публікації В.М.Завадського, в яких дослідник розкрив передумови вступу країн Балтії у ЄС, основні напрямки адаптації їх законодавчої бази відповідно вимог євро спільноти, виокремив етапи євро інтеграційного про-

цесу, проаналізував можливості використання Україною досвіду Латвії, Литви та Естонії щодо набуття членства в ЄС.

Українські науковці Н.Буренко, В.Грозна, О.Дергачов, О.Клинченко, В.Коваль, О.Ковальова, В.Копійка, Г.Немиря та ін. досліджують історію становлення і розвиток Європейського Союзу, його розширення на схід, інтеграцію України та держав Центрально-Східної Європи, в т.ч. і країн Балтії до європейських та євроатлантичних структур [13, 14, 16].

Російські вчені І.Баторшина, Ю.Борко, В.Сіміндей, Р.Симонян, Д.Тренін, А.Язькова та ін. аналізують загальні питання діяльності ЄС, розкривають причини європейського вибору Латвії, Литви та Естонії, політичні, соціально-економічні, юридичні складові євроінтеграції тощо [2; 3; 17].

Окремі аспекти розширення ЄС, європейський вибір країн Балтії досліджують білоруські, латиські та естонські дослідники – О.Достанко, О.Зайцева, Е.Вяре та ін. [4; 5].

Після проголошення незалежності у Латвії, Литви та Естонії з'явилися політичні та соціально-економічні передумови європейської інтеграції. При цьому слід мати на увазі, що увесь комплекс передумов був як з боку країн Балтії, так і зі сторони ЄС. Розширення на Схід для Європейського Союзу є однією з важливих рушійних сил власного розвитку. Ця ідея була сформульована ще на самому початку об'єднання Європи. Саме позиція провідних держав – членів ЄС (Німеччини, Франції та ін.), а саме – розширити свій вплив на регіон Балтійського моря задля запобігання, тим самим, виникненню можливих конфліктів. Ця політика значно активізувалась після падіння комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи та розпаду СРСР.

В свою чергу, для країни Балтії в умовах незалежності пріоритетним напрямком стало «повернення до Європи», пошук власного виваженого зовнішньополітичного курсу. Демократичні політичні сили, займаючи проєвропейську позицію, проводили політику зближення та інтеграції до євроструктур.

Економічне становище країн Балтії після 1991 р. характеризувалось високим рівнем інфляції, зростанням безробіття, зменшенням експорту, кризовими явищами у промисловості, які були наслідком розриву економічних зв'язків на теренах колишнього СРСР. Крім того, у Латвії, Литві та Естонії відсутня власна

потужна сировинна база, експортні галузі обробних промисловості мали пріоритетний розвиток. За цих умов уряди стали на шлях посилення економічних зв'язків з країнами Заходу. Саме економічні інтереси країн Балтії, які пов'язані з експортом товарів та послуг, розвитком сільського господарства та фінансової системи, залученням іноземних інвестицій, можливістю отримання від західних партнерів значних коштів на розвиток економічної, соціальної та інших сфер в умовах порушення традиційних зв'язків на Сході були основними економічними і соціальними передумовами європейської інтеграції. З другого боку, Європейський Союз був зацікавлений у нових ринках збуту, можливості вигідного інвестування капіталів, доступі до морських портів і розгалуженої мережі залізниць та автошляхів, що зв'язує Захід зі Сходом. А це робить регіон Балтії важливою транспортною артерією для забезпечення європейського товарообігу, спрощує доступ до російського ринку.

Передумови європейської інтеграції Литви, Латвії та Естонії в соціальній сфері полягали у можливостях підвищення рівня соціальних стандартів за рахунок виконання критеріїв членства ЄС, отримання консультацій та рекомендацій і фінансової допомоги для забезпечення гармонізації соціальної сфери і поширення гарантій соціального захисту населення.

Процес інтеграції країн Балтії до ЄС, на нашу думку, можна умовно поділити на кілька етапів. На першому етапі - 1991 – 1994 рр. – балтійські країни були визнані світовим співтовариством і встановили дипломатичні зв'язки. На Заході ці країни завжди сприймалися як частина західної спільноти, а США та Великобританія ніколи не визнавали легітимність приєднання Латвії, Литви та Естонії до СРСР. Саме з цього західні держави і будували свої відносини з країнами Балтії. В свою чергу, більшість політичних сил та лідери цих країн постійно наголошували на важливості «повернення в Європу», участі у спільних європейських справах. Складові євроінтеграційного вибору стосувалися історичних, економічних, безпекових та ідеологічних аспектів. Необхідно відзначити, що ЄС в кінці 80-х - на поч. 90-х рр. ХХ ст. не був готовим до тих геополітичних змін, які відбулися у Східній Європі. Тому пропонував різні механізми підтримки країн ЦСЄ і Балтії. Але вже в документах Лісабонського

саміту 1992 р. була визнана необхідність розширення Європейського Союзу на Схід.

Поворотним моментом у взаємовідносинах ЄС і держав ЦСЄ та Балтії необхідно вважати Копенгагенський саміт Європейської Ради 21-22 червня 1993 р. На ньому вперше було заявлено про принципову можливість вступу нових країн до Європейського Союзу за умов виконання певних вимог. Ці вимоги отримали назву копенгагенських критеріїв: 1 – стабільність інститутів, що є гарантами демократії, верховенства права, прав людини і поваги та захисту прав менших (політичні критерії); 2 – існування діючої ринкової економіки, а також спроможність впоратися з конкурентним тиском і дією ринкових сил в межах Європейського Союзу (економічні критерії); 3 – здатність взяти на себе обов'язки членства, включаючи дотримання цілей політичного, економічного, та валютного (монетарного) союзу (інші критерії) [14, с.8]. На цьому саміті було вирішено розпочати підготовку до підписання з Естонією, Латвією та Литвою угод про вільну торгівлю, які були б наступним кроком економічного співробітництва. Тобто, було заявлено, що країна – претендент тоді може вступити до ЄС, якщо виявиться здатною взяти на себе обов'язки членства, прийняти правовий доробок ЄС, відповідати політичним та економічним вимогам. Крім того, було прийнято рішення про «Білу книгу» в якій були визначені цілі, завдання і перспективи розвитку ЄС в XXI ст. Одне із завдань ЄС – включення в сферу економічних інтересів країн Центральної та Східної Європи. 18 липня 1994 р. були підписані угоди про вільну торгівлю між ЄС та балтійськими країнами, які передбачали скасування будь-яких митних тарифів у торгівлі між сторонами протягом 4 – 6 років. Незважаючи на обмеження доступу на європейські ринки деяких товарів, Латвія, Литва та Естонія отримали можливість безперешкодного експорту інших видів продуктів. В грудні 1994 р. на саміті Європейської Ради в Ессені було схвалено «Загальну стратегію прийняття нових членів» і вирішено найближчим часом підписати асоційовані угоди з країнами Балтії. Тим самим ЄС чітко сигналізував, що Латвія, Литва та Естонія мають перспективи набути повноправного членства у Євросоюзі [3, с.64].

В наступний період «Загальна стратегія» була доповнена принципово новими складовими політики ЄС по відношенню до кандидатів на вступ: контролем за впровадженням права ЄС до національного законодавства, новими фінансовими (галузевими) програмами, регулярним звітами Європейської комісії про рівень політичного та соціально-економічного розвитку [2, с.87].

В 1994 – 1995 рр. балтійські країни вели переговори з ЄС щодо підписання угод про асоціацію і одночасно виконували головні критерії членства в ЄС. Виконання усіх розділів критеріїв для колишніх радянських республік виявилось складним завданням і тривало досить великий період, який продовжувався навіть після набуття повноправного членства [9, с.12-13].

В червні 1995 р. починається другий етап інтеграції Латвії, Литви та Естоній до ЄС. 12 червня між країнами Балтії та Євросоюзом були підписані угоди про асоціацію (Європейські угоди). Уже на новому рівні відносин сторони більш чітко визначили цілі та завдання на шляху до інтеграції, заклали фундаментальні засади процесу набуття країнами Балтії повноправного членства в ЄС. Згідно з цими угодами головними цілями створення асоціації ЄС з Латвією, Литвою та Естонією є розвиток більш тісних політичних відносин, поступове створення зони вільної торгівлі та розвиток всебічних торгівельних зв'язків, розбудова гармонічних економічних відносин, забезпечення динамічного розвитку економік, сприяння соціальному та культурному співробітництва між сторонами, надання підтримки країні – асоційованому члену у поступовій інтеграції у Європейський Союз. Тексти Європейських угод не містять згадки про майбутній вступ країн Балтії до ЄС, терміни та конкретні умови набуття членства [6, с.220-221].

На Каннському саміті Європейської Ради, який проходив 26-27 червня 1995 р., було вирішено включити країни Балтії у стратегію підготовки до набуття повноправного членства у ЄС. Разом з тим було спеціально зазначено, що таке рішення не означає гарантії вступу. В прийнятій так званій «Білій книзі» були визначені першочергові завдання для ЄС і для країн – кандидатів. Зокрема, уряди Латвії, Литви та Естонії мали продовжити розробку законодавчої бази з метою її адаптації до європейських стандартів. Особлива увага зверталась на забезпечення політичних свобод, дотримання прав людини, верховенства права, розвиток демократії, захист прав національних меншин. Ада-

птація національного законодавства у соціально-політичній сфері у відповідності до європейського спирається в основному на правила і норми, які вироблені Європейським союзом та Радою Європи [5].

Досягнення політичної стабільності, забезпечення верховенства закону, дотримання прав людини і національних меншин розглядаються як прихильність цілям Євросоюзу. Стан демократії Єврокомісія характеризує такими показниками (індикаторами) як вільні вибори, підзвітність виконавчої влади законодавчій і виборцям, обов'язок уряду і публічної влади діяти згідно з конституцією й законам, поділ повноважень держави і політичних партій, незалежність судової влади, рівність перед законом, захист національних меншин, справедлива кримінальна процедура, свобода слова, включаючи ЗМІ, свобода асоціацій та мирних зібрань, свобода релігійних віросповідань, свобода пересування, право на приватну власність, право на участь у професійних спілках [13, с.30].

Восени 1995 р. законодавчі органи балтійських країн остаточно визначилися з входженням до ЄС. Так, 10 жовтня 1995 р. парламент Латвії прийняв декларацію про політику інтеграції країни до ЄС. Такі ж рішення схвалили парламенти та уряди Литви та Естонії. В Литві в червні – серпні 1995 р. були створені спеціальні установи з питань євроінтеграції: урядова комісія з європейської інтеграції, Департамент європейської інтеграції Міністерства закордонних справ, відділи або робочі групи з питань європейської інтеграції в міністерствах, Центр досліджень в галузі європейської інтеграції. В Естонії була запроваджена урядова посада єврокомісара [4, с.2;11, с.2;12.с.57].

Всі ці процеси відкривали шлях державам Балтії повноправного членства в ЄС. 27 жовтня 1995 р. Латвія подала офіційну заяву на вступ до ЄС, Естонія – 28 листопада, Литви – 8 грудня [18, с.35]. На той час до списку країн – кандидатів на вступ до ЄС входили Польща, Угорщина, Чехія, Словенія, Болгарія, Румунія, Словаччина, Латвія, Литва, Естонія, Кіпр, Мальта і Туреччина. Офіційне рішення Євросоюзу про початок переговорів з країнами – кандидатами в члени ЄС було прийнято не відразу. Європейські угоди з країнами Балтії набрали чинності з 1 лютого 1998 р.

Мадридський самміт в грудні 1995 р. підтвердив намір Європейського союзу продовжити переговори з асоційованими країнами. Європейська рада доручила Єврокомісії дати оцінку стану реформування інституцій у кожній з країн – кандидатів і підготувати висновки. При цьому було звернуто увагу на ефективність діяльності адміністративних і юридичних структур по імплементації європейського права в національне законодавство асоційованих країн. Це повинно проводитись паралельно з адміністративними реформами, що створило аналогічний союзному механізм їхнього застосування [2, с.87].

Одним з важливих політичних документів щодо подальшого розвитку євроінтеграції є опублікований Єврокомісією 16 червня 1997 р. «Порядок денний 2000» (Agenda 2000). В ньому визначено підхід політичних інституцій Євросоюзу до співробітництва з країнами – кандидатами до вступу в ЄС, в т.ч. з Латвією, Литвою та Естонією. «Порядок денний 2000» містить висновки Єврокомісії про стан трансформації у кожній з країн – кандидатів.

На основі глибокого аналізу Єврокомісія позитивно оцінила зусилля 7 із 10 країн ЦСЄ – Угорщини, Польщі, Чехії, Словенії, Естонії, Литви і Латвії з питань функціонування політичних інститутів і розвитку демократії. При цьому двом державам Балтії – Латвії та Естонії – було висловлено побажання прискорити темпи натуралізації російськомовного населення з метою надати йому можливість інтегруватися у суспільство. Комісія рекомендувала розпочати в першу чергу переговори про вступ з такими країнами: Чехією, Естонією, Угорщиною, Польщею і Словенією (а через півроку було включено і Кіпр). До «другої хвилі» розширення було запропоновано включити Болгарію, Словаччину, Румунію, Латвію і Литву. При цьому було зазначено, що перспектива інтеграції цих країн будуть оцінюватися щорічно на основі регулярних доповідей Єврокомісії [13, с.31-33].

Люксембургський саміт ЄС в грудні 1997 р. запросив Польщу, Угорщину, Чехію, Словенію, Кіпр та Естонію до участі в переговорах про об'єднання з ЄС, початок яких було заплановано на 31 березня 1998 р. Плановий термін переговорів та підготовки вступу до ЄС нових членів було визначено в 10 років. Головними передумовами для початку переговорів про вступ до ЄС визначалась повна відповідність політичному критерію членства, досягнення вимог щодо економічного критерія і критерія

здатності адаптувати союзне законодавство. Цією подією починається третій етап інтеграції країн Балтії до ЄС.

На саміті в Гельсінкі (10-11 грудня 1999 р.) було прийнято рішення про початок переговорів про вступ до ЄС з Болгарією, Словаччиною, Мальтою, Румунією, Латвією та Литвою в лютому 2000 р. Крім того, була змінена стратегія переговорів: від моделі «двох груп» («двох хвиль») перейшли до принципу «реґати», який означав, що при наявності успіхів країни другої групи мають можливість догнати попередню групу і одночасно з ними вступити до ЄС. Тобто, всі країни – кандидати отримали однакові шанси. Переговори з цією групою держав почалися 15 лютого 2000 р. [5].

Країни Балтії, отримавши чіткі вимоги від Євросоюзу, продовжили виконання критеріїв членства. Для адаптації законодавчих баз цих країн уряди Латвії, Литви та Естонії розробили спеціальні конкретні програми. В середньому кожній країні довелося адаптувати близько 2000 законодавчих актів. В політичній, економічній та соціальній сферах також відбувалися досить суттєві зміни. Так, в економіці впровадження загальноєвропейського торгового, фінансового та митного законодавства відкривало ринки країн Балтії для безперешкодного доступу товарів з ЄС, але, в свою чергу, балтійські держави мали змогу вільно просувати свою продукцію на європейські ринки, включатися до єдиної європейської мережі товарообігу. В свою чергу ЄС здійснював постійні моніторинги щодо виконання критеріїв членства країнами Балтії, вів офіційні переговори про вступ з кожною державою. Так, 28 березня 2000 р. делегація Литви доповіла про виконання 8 розділів переговорів. Естонія до кінця 2000 р. домовилась по 16 пунктах (з 31-го) Договору про приєднання до Європейського Союзу [15,с.64;11,с.2].

14-15 грудня 2001 р. на засіданні Європейської Ради була прийнята Декларація про майбутнє Євросоюзу. Одночасно було затверджено рішення про прискорення процесу переговорів з країнами – кандидатами в ЄС тим, щоб у 2004 р. вони могли отримати можливість взяти участь у виборах до Європарламенту. 9 жовтня 2002 р. Єврокомісія рекомендує завершити переговори про вступ до ЄС з 10 країнами, в т.ч. з Латвією, Литвою та Естонією. 19 березня 2003р. Європарламенту проголосував прийняти в члени Євросоюзу усі ці країни. 16 квітня 2003 р. під час саміту ЄС у Афінах була підписана угода про прийняття в Єв-

росоюз 10 нових держав, в т.ч. і країн Балтії. Протягом року виконувались юридичні процедури легітимізації цього документу. Так, в Латвії 20 вересня 2003 р. відбувся референдум з питання про вступ до ЄС. 30 жовтня 2003 р. Сейм країни прийняв закон про набрання чинності Договору про вступ до ЄС, а 12 листопада 2003 р. він був підписаний президентом Латвії. В Литві на референдумі 10-11 травня 2003 р. з 63,7 % громадян, які мали право голосу, 91% висловились за вступ до ЄС. 14 вересня 2003 р. в Естонії 67 % жителів, які взяли участь у референдум, проголосували «за» приєднання до Європейського Союзу [4; 10; 11]. З 1 травня 2004 р. країни Балтії – Латвія, Литва та Естонія стали повноправними членами Європейського Союзу.

Таким чином, Латвія, Литва та Естонія протягом 1991 – 2004 рр. в цілому успішно реалізували стратегію інтеграції до Європейського Союзу. Основними передумовами їх європейської інтеграції були політичні, економічні та соціальні чинники. Для країн Балтії політичні та економічні складові були надзвичайно важливими причинами вступу до ЄС. В свою чергу Латвія, Литва та Естонія були прийняті до ЄС виходячи з політичних міркувань євроспільноти. Кожна з країн Балтії пережила досить складний період трансформації усіх сфер суспільного життя. Виконання основних критеріїв членства в ЄС виявилось достатньо складним завданням. Перспектива вступу до Європейського Союзу стала для них потужним стимулом для впровадження радикальних і фундаментальних політичних, економічних та соціальних реформ, адаптації власної законодавчої бази до вимог ЄС. Незважаючи на деякі негативні моменти, основними результатами входження країн Балтії до ЄС стало зростання міжнародного значення можливостей для жителів в плані працевлаштування та освіти в країнах Євросоюзу.

Досвід країн Балтії може бути використаний Україною як приклад дотримання чіткої, послідовної та цілеспрямованої політики щодо інтеграції ЄС. Проблеми з виконанням копенгагенських критеріїв членства в ЄС, з якими свого часу стикалися країни Балтії, є типовими майже для всіх постсоціалістичних країн, незалежно від стартових умов трансформації. Нині є очевидним, що стратегія реалізації Україною питання набуття членства в ЄС має базуватися не лише на деклараціях, а на імплементації європейських принципів верховенства законів і демократії, дотримання прав людини, проведення дієвих економічних реформ.

Література

1. Аракелян Д.В. Особливості вступу країн Балтії в ЄС / Д.В.Аракелян // Актуальні проблеми міжнародних відносин. - № 65. Ч.1. - К.: Київ.нац.ун-т ім. Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2006. - С.83-90; Аракелян Д.В. Зовнішня політика країн Балтії в контексті розширення ЄС та НАТО: Автореф.канд.іст.наук. - К.: 2008. - 22 с.
2. Баторшина И. Основные этапы процесса восточноевропейского расширения ЕС / И.Баторшина // Ретроспектива: Всемирная история глазами молодых исследователей: Сб.научн.ст. - Калининград: Изд-во РГУ им.И.Канта, 2009. - С.81-91.
3. Воронов К.В. Пятое расширение ЕС: судьбоносный выбор / К.В.Воронов // Международная экономика и международные отношения. - 2002. - № 9. - С.59-69.
4. Вярэ Э. Интеграція Естонії в Євросоюз. - Режим доступу: [estonica / org / ru / php](http://estonica.org/ru/php).
5. Достанко Е. Расширение Европейского Союза на Восток в 1990-е г. / Е.Достанко // Белорусский журнал международного права и международных отношений. - 2002. - № 2. - Режим доступу: [http://elib.org.ua / politics...readme.php](http://elib.org.ua/polities...readme.php).
6. Завадський В.М. Вступ країн Балтії у ЄС та основні напрямки адаптації законодавчої бази (1991-2004) / В.М.Завадський // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. - Вип.12. - Рівне: РДГУ, 2008. - С.220 - 226.
7. Завадський В.М. Передумови вступу країн Балтії у ЄС / В.М.Завадський // історичні та політологічні дослідження: 3 б. ст./ Гол.ред. П.В.Добров.-Донецьк: Вид-во ДонНУ. - 2007. - № 1/2
8. Завадський В.М. Процес інтеграції країн Балтії у Європейський Союз (1991 - 2004 рр.) / В.М.Завадський // Історичні і політологічні дослідження: 3б.ст. / Гол.ред. П.В.Добров. - Донецьк: Вид-во ДонНУ - 2007. - № 3/4. - С.452 - 457.
9. Завадський В.М. Європейська інтеграція країн Балтії (1991-2004 рр.) / В.М.Завадський: Авторефер...канд. іст.наук. - Донецьк, 2008. - 22с.
10. Зайцева Е. Первые пятилетие Латвии в Евросоюзе - первые итоги. - Рига, 2009. - Режим доступу: [selena - plus. lv/es_5_letie](http://selena-plus.lv/es_5_letie).
11. Исторический обзор отношений между ЕС и Литвой. - Режим доступу: [euro.lt/ru/o_chlenstve-litvi-v-europejskom sojuze](http://euro.lt/ru/o_chlenstve-litvi-v-europejskom-sojuze).
12. История объединения Европы (под ред. П.Пальк, В.Маде, Э.Симпсон, А.Яансалу. - Таллин: Эстонская школа дипломатов, 2004. - 211 с.- Режим доступу: edk.edu.ee/ul/el_opik_v.pdf.

13. Ковальова О. Інтеграційні стратегії країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі розширення Євросоюзу / О.Ковальова // Розширення ЄС: Аналітичний щоквартальник. – К., 2003. – Вип.1. – С.20-37.
14. Немиря Г. Європейський Союз і Україна: старі партнери – нові сусіди? / Г.Немиря // Розширення ЄС: Аналітичний щоквартальник. – К., 2003. – Вип.1. – С. 1-20.
15. Сидорук М. Особливості інтеграції держав Балтії до ЄС / М.Сидорук // Наукові записки. Серія «Міжнародні відносини». – Острог. – Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2010. – Вип.2. – С.97 – 104.
16. Буренко Н.М. Еволюція політики Європейського Союзу щодо країн Центральної та Східної Європи. – К., 2004. – 21 с.; Грозна В.В. Розширення ЄС на схід. Нові виклики / В.В.Грозна // Актуальні проблеми економіки. – 2006. - № 11. – Режим доступу: info-prensa.com/article_258.html; Дергачов О. Розширення ЄС: прогноз геополітичної ситуації для України / О.Дергачов // Національна безпека і оборона. – 2001. - № 1. – С.51-52; Дергачов О. Україна в Європейському та Євразійському інтер'єрі / О.Дергачов // Політична думка. – 2004. - № 4. – С.80-91; Клинченко О. Україна і Російська Федерація у міжнароднім співтоваристві / О.Клинченко // Стратегічна панорама. – 1998. - № 3-44. – С.41-50; Коваль В. Становлення і розвиток Європейського Союзу: історико-правовий аспект / В.Коваль. – 2003. – 98с.; Коваль В. Інтеграція держав Центральної та Східної Європи: парламентський аспект / В.Коваль. // Український часопис міжнародного права. – 2002. - № 1. – с.56-60; Копійка В. Питання реформи основних інституцій ЄС у контексті нового розширення / В.Копійка // Розширення ЄС: Аналітичний щоквартальник. – К., 2003. – Вип. 1 – С.58-69.
17. Барко Ю.А. От европейской идеи к единой Европе / Ю.А.Барко. – М.: Деловая литература, 2004. – 464 с.; Глинкина С. Расширение Европейского Союза и судьба европейской интеграции / С.Глинкина // Мир перемен. – 2004. - № 1. – С.93-108; Симиндей В. Латвийский внешнеполитический курс в период становления / В.Симиндей // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. - № 6. – С.25-29; Симонян Р.Х. Станы Балтии в Евросоюзе / Р.Х.Симонян // Вопросы экономики. – 2006. - № 11. – С.118-132; Язькова А. Юго-Восточная Европа: долгая дорога к евроинтеграции / А.Язькова // Современная Европа. – 2006. – № 13. – С.45-53.
18. Тренин Д.В. Балтийский шанс: Страны Балтии, России и Запада в складывающейся Большой Европе. /Д.В.Тренин. – М.: Московский центр Карнеги, 1997. – 60 с.;